

KIELENTUTKIMUS JA ÄIDINKIELI

LEA LAITINEN

VIRKAANASTUJAISESITELMÄ
HELSINGIN YLIOPISTOSSA
4. JOULUKUUTA 2002

ÄIDINKIELEN MERKITYS

Tarkastelen kielentutkimuksen ja äidinkielen suhdetta suomen kielen tutkijan näkökulmasta. Enemmistö meistä tutkii omaa äidinkieltään ja toistaiseksi myös kirjoittaa tutkimuksensa pääasiassa äidinkielellään. Kumpikaan asiointi ei ole itsestään selvä.

Jo äidinkieli on monitulkintainen sana, jonka merkitys riippuu kontekstista: yhteisön arvoista, kielitilanteesta, kulttuurista, taloudellisista ja poliittisistakin ehdoista. Viime Uhtuan Uutisissa Jevgeni Klementjev kirjoitti äidinkielestä näin:

Yksille se on varhaislapsuuden kieli, toisille äidin kieli, kolmansille oman kansan kieli, neljänsille ihmisen parhaiten taitama ja vapaasti puhuma kieli, viidensille ensimmäinen opittu kieli, kuudensille ihmisen elämässä merkityksellisin kieli jne.

Puheena oli kysely, jossa oli selvitetty karjalaisten kielellistä identiteettiä, siis

Karjalan tasavallassa: sitä pitävätkö he äidinkielenään karjalaa, venäjää vai molempia kieliä. Äidinkieleen identifioidutaan siis monista eri syistä. Se ei aina ole puhujan parhaiten osaama kieli, ja ihmisellä voi olla joskus kaksikin äidinkieltä. Äidinkielenä voi eri yhteyksissä määritellä eri tavoin, sen voi elämänsä aikana vaihtaa ja myös menettää, yksilö tai kokonainen kieliyhteisö.

Viime vuosina monia on järkyttänyt tieto tuhansien kielten joukkotuhosta, joka uhkaa maailmaa. Pahimman arvion mukaan kielistä kuolee tällä vuosisadalla 90 prosenttia: yksi viikossa. Henkiin jäävät lähinnä isot kielet, ne, joilla on yli miljoona puhujaa. Puhujien määrää olennaisempi tae on kuitenkin se, että puhujilla on oikeus käyttää äidinkieltään julkisesti yhteiskunnan eri toiminta-alueilla. Jokainen yhteisö valitsee omat äidinkielenä antamalla niiden puhujille kielelliset ihmisoikeudet. Koska kielen tuhoutuessa ei ole kyse luonnollisesta kuolemasta, sitä on nimitetty myös *kielenmurhaksi*.

Usein uhanalaisen kielen tuho voitaisiin estää pikkurahalla ja ripauksella valtaväes-

tön hyvää tahtoa. Hyvä esimerkki tästä on Suomessa juuri nyt yhden alkuperäiskielemme, inarinsaamen tilanne. Inarinsaamelaiset ovat elvyttäneet äidinkieltään onnistuneesti muun muassa kielipesämetodilla, jonka avulla alle kouluikäiset lapset oppivat isovanhempiensa kielen. Suomen valtio ei kuitenkaan tue tätä toimintaa, vaikka siihen tarvittava summa on häviävän pieni. Se, kuinka kielen käy, ratkeaa valtion budjetissa.

Puhe kielellisestä kansanmurhasta on vahva kannanotto. Mutta vähintään yhtä kärkevästi puhui jo 1700-luvun lopulla Henrik Gabriel Porthan saamelaisten ja ruotsinsuomalaisten äidinkielen opetuksen puolesta. Samoin teki 50 vuotta myöhemmin Elias Lönnrot, joka suomen lisäksi tutki inarinsaamea. Ruotsinkielisessä matkakirjeessään Inarista hän kirjoitti:

Olen edellisessä puhunut esi-isäimme synneistä lappalaisiin nähden, ja lisään tähän ainoastaan, että jos jonkun päähän tulevaisuudessa pälkähtäisi vierottaa meidät äidinkielestämme, sitä ei voisi pitää muuna kuin sen Jumalan oikeutetuna rangaistuksena, joka kostaa isäin pahat teot lapsille kolmanteen ja neljänteen polveen asti.

SUOMI ÄIDINKIELENÄ

Näin siis Elias Lönnrot vuonna 1842. Olemeko jo vieraantuneet äidinkielestämme? Ainakaan suomi ei vielä ole uhanalainen kieli. Sanan *äidinkieli* käyttö on sen sijaan supistunut meillä tiettyyn yhteyteen, huomasi tätä luentoa tehdessäni. Moni ystäväni ymmärsi minun aikovan puhua kielentutkimuksen suhteesta äidinkielen opetukseen. Kun katsoin sanan *äidinkieli* käyttöä verkkosivuilta, hakukone poimi hetkessä parikymmentätuhatta esiintymää, joista ehkä vain joka sadas viittasi muuhun kuin koulun pakolliseen oppiaineeseen, nykyiseltä nimeltään siis äidinkieli ja kirjallisuus.

Silloin kun sillä oli jokin muu merkitys, oli kyse toisesta kielestä kuin suomesta, tavallisesti jostain vähemmistökielestä.

Yliopistomme suomen kielen professorien virkaanastujaisesityksistä saa saman vaikutelman. 1900-luvulla *äidinkieli*-sanaa käytti ainoastaan Jyrki Kalliokoski, vuonna 1999. Hän sanoi näin:

Tässä maassa on viitisen miljoonaa 150:tä eri kieltä äidinkielenään puhuvaa ihmistä, mutta heistä vajaat 400 000 ei voi käyttää äidinkieltään läheskään kaikkialla päivittäisessä elämässään.

1800-luvulla *äidinkieli*-sanaa käyttivät virkaanastujaisluennossaan kolme ensimmäistä suomen kielen professoria, Matias Aleksanteri Castrén tosin ruotsiksi vuonna 1851:

Ordet bildning innefattar och måste innefatta det högsta föremålet för våra strävanden. Men vi hafva sett, att detta sträfvande svärligen kan lyckas, så framt vi ej vidmakthålla, odla och bearbeta vårt älskade modersmål.

Vårt älskade modersmål. Castrén tarcoitti suomea, vaikka ei sitä osannutkaan. Hän puhui siitä, miten suomi olisi saatava yhtä hyvin oppineiden kuin kansankin sivistyksen ja kirjallisuuden kieleksi.

Myös Elias Lönnrot piti virkaanastujaisluentonsa ruotsiksi pari vuotta myöhemmin. Neljäskymmenessä vuodessa suomen kielelle oli tapahtunut enemmän kuin sitä ennen neljässä sadassa vuodessa, Lönnrot totesi. Hän kohdisti sanansa niille, jotka surivat suomen vaikeuksia nousta ruotsin rinnalle virka- ja opetuskieleksi. Varminta oli hiljaa, uskollisesti ja uutterasti työskennellä sen hyväksi, että suomi — *vårt finska modersmål* — vähitellen saavuttaisi eurooppalaisen sivistyksen ja maan ruotsinkielisen kulttuurin aseman. Pian Lönnrot alkoi luennoida yliopistossa suomeksi. Kun seuraava professori, August Ahlqvist, astui

virkaansa vuonna 1863, suomen valinta lektion kieleksi oli jo luontevampaa. Sanaa *äidinkieli* Ahlqvist käytti näin:

Me olemme milt'ei ainoa kansa tätä sukua, joka on tullut tieteen waloon; *ne kaksi eri-sukuista kieltä*, jotka ovat meillä äitin-kielinä, tekewät meidät jo syntyisin kielen-tutkijoiksi.

Kolmekymmentä vuotta myöhemmin lektiona pitänyt E. N. Setälä ei enää tarvinnut *äidinkieli*-sanaa. Suomen asema oli yhteiskunnassa ja yliopistossakin jo vakiintuneempi. Kymmenien eri alojen ihmisten työn tuloksena kirjakieli oli uudistunut radikaalisti ja sivistyneistö opetteli kotona ja yliopistossa puhumaankin sivistyksen uutta äidinkieltä, nykysuomea. Niinpä Setälä saattoi luennoissaan jo pyrkiä viileästi tutkijana analysoimaan eri oikeakielisyysperiaatteiden ideologioita.

TIETEEN KIELET

Kaikilla yhteiskunnan alueilla toimivana julkisena kielenä suomen ikä on kuitenkin lyhyt. Sata vuotta ennen Setälää suomea käytettiin kansanopetuksen lisäksi lähinnä vain uskonnollisten ja lakitekstien käänöksissä. Kullakin säädyllä oli oma äidinkielensä, ja yhteiskunnallisen statuksen nousu merkitsi aina kielenvaihtoa. Vaikka Portahan eräässä kirjeessään vuonna 1801 puhui-kin suomesta hieman monitulkitaisesti varsinaisena äidinkielenään (*såsom mitt egentliga Modersmål*), tutkijana hän käytti latinaa, kuulemma loistavasti kuin äidin-kieltä.

Vain sata vuotta Setälän jälkeen — juuri nyt — suomen kielen julkinen käyttöala on alkanut kaventua. Tieteen kieli on jo ainakin osittain vaihtunut englanniksi. On aloja, joilla suomea käytetään enää vain silloin, kun tutkimuksen tuloksia yleistajuistetaan kansalaisille. Olemmeko palaamassa sääty-

yhteiskuntaan? Erona on se, että nyt niin sanottu kansakin puhuu ja kirjoittaa englantia, yhä useammin ja yhä nuorempana. Tuuleeko suomesta jonkinlainen kotikieli, siihen tapaan nostalginen kuin murteet nykyisin ovat?

Me suomen kielen tutkijatkin julkaisemme myös englanniksi. Tutkimustulokset julkistetaan kahdella kielellä jos vain mahdollista, niin että ne tulisivat sekä kansainvälisen tiedeyhteisön että omakielisten lukijoiden käyttöön. Se johtuu siitä, että suomen kielen tutkimus on osa maailman kielitiedettä. Tutkimme samoja kysymyksiä, käytämme samoja metodeja; työ on yhtä tasokastakin. Esimerkiksi omalla laitoksellani harjoitettava keskustelun- tai nimistöntutkimus, kognitiivinen kielentutkimus, sosiolingvistiikka tai morfosyntaksin historia tuottavat relevanttia tietoa myös kansainvälisen lingvistiikan tarpeisiin.

Niin sanottuja »eksoottisia» kieliä koskevan tutkimuksen pääsy englanninkielisille foorumeille ei tosin ole helppoa. Tulosten julkistamisen esteenä on usein lasikatto, läpinäkyvä mutta eristävä pinta. Suomen kielen olisi kuitenkin oltava muiden kielten rinnalla mukana siinä kuvauksessa, jota kielitieteilijät ihmiskielestä hahmottavat. Kuva kielestä vinoutuu, jos yleistyksyet tehdään pääasiassa indoeurooppalaisista valtakielistä, ilman muiden kielten natiivien tutkijoiden läsnäoloa. Usein ne satunnaiset tiedot suomen kielen muodoista ja rakenteista, joihin kansainvälistä kirjallisuutta lukiessa törmää, ovat virheellisiä. Matkan varrella esimerkit ovat saattaneet muuttua käsittämättömiksi, niin kuin huhulle käy kuiskausleikissä. Jopa kielitypologian saadoista kielistä koostetut aineistot perustuvat paljolti toisenkielisten muistiinpanoihin ja puolinormatiivisiin referenssi-kielioppeihin, joista todellisen kielenkäytön muodot, vaihtelu ja monifunktioisuus on poistettu.

Kaksikielinen julkistamisprosessi ei

merkitse kääntämistä vaan kahden erilaisen tutkimuksen kirjoittamista. Kun vastaanotaja ei osaa suomea, kirjoittaja joutuu katsomaan äidinkieltään ulkopuolisin silmin ja kuvaamaan siitä piirteitä, joita ei muuten ehkä edes huomaisi. Miten Ahlqvist sanoikaan: ne kaksi erisukuista kieltä, jotka ovat meillä äidinkielinä, tekevät meidät jo syntymästä asti kielentutkijoiksi. Monikielisyllä ihmisillä onkin herkempi kielellinen tietoisuus kuin yksikielisyllä. Syntyminen kahden kieleen tuo kokemuseräistä tietoa kielten erilaisuudesta ja samanlaisuudesta. Se näyttää käytännössä, kuinka sama maailma voidaan hahmottaa useammalla kuin yhdellä tavalla.

Kaksikielinen tietoisuus on niin merkittävä intellektuaalinen resurssi, että jos sen yhteiskunnallinen arvo todella ymmärrettäisiin, vähemmistökielillä ei olisi maailmassa suurta hätää. Valtakielten edustajat taas pääsevät liian harvoin nauttimaan kahdella kielellä oivaltamisen iloista. Joku onkin ehdottanut heille säännöllistä julkaisuvelvollisuutta jollain vähemmistökielillä, esimerkiksi tutkimuksensa kohdekielillä.

ÄIDINKIELESTÄ ÄIDINKIELELLÄ

Kun kirjoitamme suomeksi suomen kielestä, syntyy sellainen erikoinen tilanne, että tutkimuksen *kohdekielenä* on sama kieli kuin sen *metakielenä*, siis kielenä, jolla siitä puhutaan. Toisella kielellä kirjoittaminen poistaa tämän ongelman. Pyrkimys pitää tutkimuksen metataso erillään sen kohteesta selittää myös sen, miksi kielentutkijat niin usein käyttävät vierasperäisiä erikoistermejä. Mutta silti on selvä asia, että äidinkiellellä kirjoittaminen on kielentutkimuksen elinehto.

Itse asiassa jokainen kieli toimii näet koko ajan itse itsensä metakielenä. Kunkin kielen rakenteeseen on kiteytynyt järjestelmä, jonka yhtenä funktiona on kertoa kie-

lestä itsestään ja kielellisen tapahtuman eri puolista mutta samalla myös jäsentää niitä uudelleen meneillään olevassa puhetilanteessa. Kieli on niin sanotusti refleksiivistä ja indeksistä: eri muodoin se viittaa itseensä, kuvaa itseään ja luo itseään koko ajan.

Puhujina olemme tästä kaikesta vain osittain tietoisia. Kaikkein helpoimmin tunnistamme erilliset, itsenäiset sanat, etenkin kun niillä on tarkoite ilmaisutapahtumassa. Esimerkiksi sanat *sinä*, *me* tai *tämä*; *kysyä*, *kuunnella*, tai *äidinkieli*. Arkikielen filosofit kehittivät aikoinaan puheaktiteorian tältä pohjalta: lause *Minä puhun suomea* on kuvaus kielellisestä toiminnasta mutta samalla itse toiminta, performatiivinen teko. Kielen elementeillä on aina samanaikaisesti monta eri funktiota. Konkreettiseen maailmaan ja sen olioihin viitattaessa sanat voivat yhtä aikaa ilmaista monia erilaisia puhetilanteen aineettomia puolia — vaikkapa samastumista yhteisöön, kuten sana *äidinkieli*, tai statuseroa, kuten sana *te* teitittelyssä. Ilmauksen eri merkitykset voivat muodollisesti eriytyäkin, niin kuin suomen *hän*, persoonan osoitin, josta on kehittynyt liitepartikkeli *han/hän*, joka taas kertoo jotain puhujien tiedoista. Ne elävät elämäänsä sulassa sovussa rinnakkain (esim. *tulihan hän vihdoinkin*), vaikka toisaalta puheesta ei aina vielääkään erota, kummasta on kysymys (esim. *tyttö opiskeli suomea, saamea ja englantia — ja mitä-hän lie opiskellutkin*).

Mutta kaikki metatason ilmaukset eivät erotu näin helposti. Niitä ei voi segmentoida erillisiksi yksiköiksi eivätkä ne viittaa konkreettisiin olioihin tai toimintoihin ollenkaan. Sellaisia ovat monet kieliopilliset muodot ja rakenteet, samoin vaikkapa koodinvaihto tai vuoronvaihdon jäsentymisen keskustelussa. Tuon »näkyvättömämän» mutta silti aina läsnäolevan metakielisen toiminnan tutkimus kuuluu kielentutkijan työhön. Aineistojen empiirisen ana-

lyysin kautta saadaan tietoa kielestä yleensä mutta myös eri kieliyhteisöjen tavoista ymmärtää äidinkieltä, niiden kielellisestä maailmankuvasta, identiteetistä ja kulttuurista.

Uhanalaisten kielten tutkimuksessa on havaittu sellainen tärkeä asia, että kielen vaihtuessa toiseksi sen puhetilanteisiin sidonnaiset muodot ja merkitykset saattavat jäädä kokonaan vaille ilmaisu. Kielen kuollessa tuhoutuu silloin myös keskeinen osa kulttuuria. Suomalaisetkin kokivat eräänlaisen kielenvaihdon 1800-luvulla, jolloin kirjakieli uudistettiin ja nykysuomi syntyi. Ruotsinkielinen sivistyneistö opeteli uuden äidinkielen, mutta niin teki suomen murteita puhuva rahvaskin, jolle yleis-kieli opetettiin.

Samaan aikaan maassa oli käynnistynyt murteiden lauseopin korkeatasoinen tutkimus. Jostain syytä puhutun suomen syntak-

si ei kuitenkaan juuri päässyt vaikuttamaan uuteen kirjakieleen. Tämä merkitsi sitä, että kirjakielen kieliopista jätettiin variaation lisäksi pois myös suomen kielen rakenteen indeksisiä muotoja ja metakielisiä merkityksiä. Kielellisen tietoisuutemme ulkopuolelle jäi siten osa piilevää etnistä itseymmärrystämme.

Tuon monitahoisen prosessin selvittäminen yhdessä muiden tieteenalojen kanssa on tällä hetkellä suomalaisen kielentutkimuksen kiehtovimpia tehtäviä. Sen kautta saamme uutta tietoa puhutun ja kirjoitetun kielen suhteesta mutta myös itsestämme suomen kielen puhujina. Kun tutkimme nykysuomen historiaa, ymmärrämme paremmin oman aikamme uhanalaisten, elpyvien ja itsenäistyvien kielten tilannetta. Saatamme oppia myös pitämään huolta maamme äidinkielten tulevaisuudesta. ■

Suomen kielen laitos, PL 3 (Fabianinkatu 33), 00014 Helsingin yliopisto
Sähköposti: lea.laitinen@helsinki.fi